

ХАРАКТЕР ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СТРУКТУРИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано характер та особливості адміністративно-територіальної структури православної церкви в Україні в пореформений період історії Російської імперії. Представлені спроби уряду та церковної ієрархії оптимізувати зовнішній устрій церкви у зв'язку з потребами, продиктованими суттєвими демографічними змінами, а також завданнями, що виникли перед церквою на етапі бурхливого розвитку ринкових відносин та соціальної диференціації суспільства.

В ієрархії православних церков РПЦ посідала п'яте за статусом місце після древніх східних патріархатів (Константинопольського, Александрійського, Антиохійського та Єрусалимського)¹, але була першою за чисельністю та впливом. Будучи багатонаціональною, вона мала свої парафії не тільки в рамках східнослов'янського світу, а й серед корінних народів Сибіру, Центральної Азії, російської Півночі. Її парафії й місії були представлені у Північній та Південній Америці, в Європі, у багатьох країнах Сходу. Саме на Сході російська держава та церква мали можливість діяти відносно вільно, передусім як організація місіонерська. Тут функціонували окремі місії РПЦ: Єрусалимська, Пекінська, Японська, місія в Сеулі (Корея), Урмії (Персія) [1, с.144-145], [2, с. 275-279].

Згідно з християнською традицією, православна церква поділялася на територіально-адміністративні округи, звані єпархіями. Єпархіальна структура в Україні ХІХ ст. пережила новий етап реформ. Так, у 1859 р. було створено Таврійську єпархію з архієрейською кафедрою у Симферополі. Новий єпархіальний преосвященний отримав титул «єпископа Таврійського та Симферопольського». У 1860 р. від Волинської єпархії було відокремлено Варшавський округ, а єпархіальні кордони приведено у відповідність з губернськими. Нарешті в 1876 р. Слобідську єпархію було перейменовано в Харківську [3], [4], [5, с. 9].

Важливою рисою територіального устрою церкви в Україні було те, що єпархіальна територія не завжди відповідала губернським кордонам. Так, до складу Харківської єпархії входили й повіти Білгородщини та Вороніжчини (Острогозький, Богучарський – Північна Слобожанщина), заселені переважно українцями, а до Таврійської губернії – територія Придністров'я. В інших випадках до складу українських єпархій могли входити і власне російські етнічні землі. Зокрема до Катеринославської єпархії, крім території губернії, відносився також Ростов-на Дону з округом із Облаеті Війська Донського [5, с. 9], [6, т. IV, с. 360-361].

З майже 58 мільйонного православного населення імперії більш ніж п'ята його частина припадала на єпархії України (на той час їх офіційно відносили до єпархій південно-західної Росії). В останній чверті ХІХ ст. ці показники склали близько 22 %, а співвідношення кількості парафій засвідчувало особливу концентрацію цих первинних ланок церковного життя в Україні. В 1870 р. частка українських парафій складала понад 24 %, а наприкінці 1890 р. понад 22 % загальної кількості в імперії [7, с. 14-17,

¹ Східні патріархати названо за усталеною ієрархією «місця за честю».

с. 46-47], [8, с. 7-8, 14-15, 33-35]. При цьому середні показники чисельності православного населення в єпархіях України були значно вищі за загальноімперські. В середині 1870 р. на кожну з 9 єпархій України¹ припадало в середньому близько 1 млн 400 тис. чол., а на кожну з 59 єпархій у межах імперії – близько 970 тис. чол. (різниця у 31 %). Наприкінці століття співвідношення коефіцієнтів щільності православного населення в Україні та в імперії досягло 0,35 [7, с. 14-15], [8, с. 2-4, 8]².

Статус єпархій України, їхні розміри, населення, міжконфесійна ситуація тощо були різними. До найпочесніших відносилися найдавніші єпархії – Київська, Чернігівська, Волинська, Полтавська (остання успадковувала Переяславську єпархію). Найбільш заселеними були Київська, Полтавська та Харківська, а найбільш загрозливими з боку католицької церкви або протестантських течій – єпархії Правобережжя (Волинська, Подільська, Київська) та південні – Херсонська і Таврійська єпархії [7, с. 2-4].

Вагому роль єпархій України у загальноімперській церковній структурі підтверджувало те, що один із трьох митрополитів імперії мав титул митрополита Київського. Дві з чотирьох лавр імперії знаходились в Україні: Свято-Успенська Києво-Печерська та Свято-Успенська Почаївська. Щоправда, функції митрополита Київського в тогочасній православній церкві значно змінилися. Якщо до 1686 р. митрополит Київський очолював православну церкву в Україні, канонічно підпорядковуючись Вселенському Константинопольському патріарху, то пізніше він втратив свої повноваження відносно усіх єпархій України, крім Київської. Київський митрополит в адміністративному відношенні нічим не відрізнявся від інших єпархіальних єпископів в Україні. Його правові переваги зберігалися лише в тому, що він був постійним членом Святейшого Синоду Російської православної церкви (разом із митрополитами Петербурзьким, Московським та екзархом Грузії) і традиційно вважався першим за честю ієрархом в Україні. Загалом в Україні останньої чверті XIX ст. було дев'ять єпархіальних преосвящених. Крім Київського митрополита, на чолі єпархій в Україні стояли два-три архієпископи, решта – єпископи³ [9, с. 14-18], [10, с. 135-143]. Освітній рівень єпархіальних преосвящених був високим. Всі вони, за окремими винятками⁴, були випускниками духовних академій та мали вчені ступені магістра або кандидата богослов'я. Здебільшого це були випускники Санкт-Петербурзької та Московської академій, хоча офіційно Київська духовна академія (КДА) спеціалізувалася на підготовці священнослужителів з академічною освітою для південних єпархій європейської частини Російської імперії [11, с. 3]. Якщо в 1885 р. з 9 єпархіальних архієреїв троє були випускниками КДА, то наприкінці XIX ст. лише двоє: архієпископ Волинський та Житомирський Модест і архієпископ Подільський та Брацлавський Христофор. При

¹ З другої пол. XIX ст. в Україні було 9 єпархій: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська.

² Простежена динаміка була наслідком не стільки зростання питомої ваги українців у складі населення імперії, як збільшення числа єпархій у рамках РІПЦ. Так, у середині 1870 рр. по всій імперії було 59 єпархій, а в середині 1890 рр. вже 64.

³ У 1880 рр. в Україні було два архієпископи: архієпископ Полтавський і Переяславський Іоанн та архієпископ Волинський і Житомирський Тихон. Наприкінці XIX ст. було три архієпископи: архієпископ Харківський і Ахтирський Амвросій, архієпископ Волинський і Житомирський Модест, архієпископ Херсонський і Одеський Іустин.

⁴ Аналізуючи освітній рівень вищого духовенства за виданнями «Состава Святейшого Правительствующего Всероссийского Синода и российской церковной иерархии» за 1885, 1901 рр., можна віднайти лише один випадок, коли єпархіальний архієрей в українських єпархіях не мав академічної освіти (тобто не закінчив Духовної академії). Це єпископ Полтавський та Переяславський Іларіон (Юшенів). Свого часу він закінчив лише Смоленську духовну семінарію [10, с. 100-101].

цьому серед усіх дев'яти преосвящених на 1900 р. лише один був українцем за походженням – архієпископ Волинський та Житомирський Модест (уродженець Подільської єпархії Данило Стрельбицький, 1826 року народження). Це, безсумнівно, засвідчувало роль РПЦ у здійсненні цілеспрямованої асиміляційної політики в Україні. Кадрове заміщення архієрейських кафедр залишалось одним із ключових інструментів з реалізації політики церковної уніфікації [9, с. 23-27], [10, с. 59-62].

В адміністративному підпорядкуванні єпархіального преосвященного перебувало все духовенство та церковні установи єпархій, але особливу ланку в регіональній територіально-адміністративній структурі займали монастирі. Саме зі складу чернецтва рекрутувалися представники вищої церковної ієрархії, монастирі й надалі залишалися опорними центрами духовності та християнського подвижництва.

Адміністративна підпорядкованість усіх монастирів єпархіальним преосвященим була для України витвором нової доби – синодального періоду в історії церкви. До останніх десятиріч XVIII ст. найдавніші та найславніші монастирі в Україні підпорядковувалися безпосередньо патріарху або Св. Синоду. Подібне право ставропігії зберігалось за декотрими монастирями до 1786 р., коли були запроваджені т.зв. духовні штати малоросійських монастирів.

Підпорядковувались вони місцевому архієрею, і навіть Києво-Печерська Успенська лавра втратила відповідний привілей. Священноархімандритство цього центру чернецтва на Русі було поєднано з саном митрополита Київського [12, с. 62], [13, с. 306].

Чернецтво в Україні було менш поширеним явищем духовного життя, аніж в Росії. Так, на середину 1870 рр. на українські єпархії припадало лише близько 13 % усіх чоловічих та 14 % жіночих монастирів. Наприкінці століття ці коефіцієнти залишились майже незмінними – близько 14 % чоловічих і жіночих обитель [7, с. 2-24], [8, с. 3-6].

Показники кількості ченців та черниць у монастирях імперії також засвідчують меншу схильність до аскези українських віруючих. На середину 1870 рр. на Україну припадало 15,5 % ченців та близько 13 % черниць усієї імперії. На середину 1890 рр. відповідні показники склали приблизно 13 та 17,5 %. При цьому відзначимо, що зростання кількості черниць узгоджувалось із загальною тенденцією. В чоловічих монастирях постійно залишали запас штатних місць, хоч він постійно зменшувався, тоді як жіночі штатні монастирі були переповнені [2, с. 3-5, 6-7], [7, с. 2-4, 6-7]¹.

Наступний рівень адміністративно-територіальної структури православної церкви був представлений благочинницькими округами, на які поділяли ту чи іншу єпархію. Благочинія як ланка в системі управління формувалися з другої половини XVIII ст. до 1880 рр. Керівництво ними здійснювалося через спеціально призначених осіб – благочинних, у званні протоієреїв або ієреїв (тобто звичайних священників)².

При зверненні отців благочинних величали титулами «Ваше високопреподобіє» [14, арк. 9-11]. З ініціативи Мінського архієпископа 1865 р. при благочинних були засновані благочинницькі ради, які до 1883 р. були утворені в усіх єпархіях імперії [12, с. 24, 25], [15, с. 110], [16, с. 3-54].

---

¹ На 1875 р. в імперії було 3392 ченця та 2588 послушників у штатних чоловічих монастирях, в Україні відповідно 525 та 330; кількість черниць та послушниць по імперії складала (в штатних монастирях) – 2752 та 7685, в Україні – 355 та 1098 осіб. На середину 1890 рр. в імперії було 4467 ченців, з них 567 в єпархіях України та 4242 черниці – з них в Україні 743.

² Ще в XI ст. були відомі «старійшини» між «попами». В XIII ст. ці старійшини називалися вже протопопами, а з XVI ст. управління округами єпархій через міське духовенство на чолі з протопопами стало повсюдним явищем в Україні. У XVIII ст. в Україні було запроваджено систему духовних правлінь (своєрідний прототип благочинницької ради) [15, с. 103-104].

Кількість благочинницьких округів в єпархіях значно різнилася. Найменше їх було у Таврійській єпархії (19 – на кінець XIX ст.), а найбільше в Київській та Полтавській єпархіях (по 72 наприкінці XIX ст.) [5, с. 13], [15, с. 110], [17, с. 191-193]¹. Здебільшого, спостерігаємо співмірність кількості благочиній та чисельності населення в тій чи іншій єпархії, що якраз підтверджується на прикладі найменш заселеної Таврійської та найбільш густозаселеної Київської єпархій. Але окремі випадки диспропорцій між чисельністю єпархіального населення та кількістю благочиній [7, с. 46-47], [15, с. 111]² дозволяють говорити про певну незбалансованість структури благочиній в єпархіях [18, с. 21]³.

У віданні кожного благочинного в Україні було, в середньому, 18 парафіяльних церков з певними варіаціями по єпархіях. Так, найменше підвідомчих церков припадало на благочинних Катеринославської та Чернігівської єпархій – в середньому по 15. Найбільше їх було у віданні благочинних Харківської, Подільської та Волинської єпархій (відповідний середній показник – 23, 21 та 20 церков) [5, с. 13], [6, т. V, с. 361; т. III, с. 787], [8, с. 10-13], [17, с. 191-193].

До особливої категорії благочинних відносились монастирські благочинні. Вони обиралися з числа монастирських настоятелів архієреєм та повинні були доглядати за богослужінням, благочинієм, господарством монастирів та мораллю монастирської братії [19, с. 996]⁴. В найбільших єпархіях України було два монастирських благочинних. Так у Київській єпархії один монастирський благочинний відав монастирями Києва та повіту, другий – доглядав за рештою монастирів єпархії [17, с. 991-993].

Низова ланка територіально-адміністративної структури була представлена парафіями, які охоплювали парафіян тієї чи іншої церкви. На чолі парафій стояв священник або й протоієрей. Священнику підпорядковувалася церковний причт, до якого входили і священно-, і церковнослужителі. Наприклад, диякон відносився до священнослужителів і міг допомагати священнику у здійсненні таїнств, а причетник – у званні псаломщика – відносився до церковнослужителів і не був посвячений у священство.

Парафіяльне духовенство загалом складало основу священницького кліру – білого духовенства православної церкви. Особливу роль у цьому середовищі відігравали протоієреї, які мали високий освітній ценз та залучалися до адміністративної роботи у межах благочинних округів [7, с. 18-23], [8, с. 10-13]. З урахуванням того, що в кожній єпархії України проживало в середньому на 30 – 35 % більше православних віруючих, наведені показники засвідчують спробу Синоду посилити централізовану систему управління в російських єпархіях, які, очевидно, менше були схильні до самоорганізації. Загалом рівень наукового забезпечення парафій на середину 1870 рр. виглядав уніфіковано: на одного священнослужителя припадало приблизно 1500 парафіян (1876 р. – 1 священнослужитель на 1535 парафіян в Україні та на 1524 парафіяни імперії). Наприкінці століття показники щодо єпархій в Україні погіршилися (відповідно 1943 і 1819 парафіян на 1 священника) [7, с. 18-23, 46-47], [8, с. 10-13]⁵.

¹ Волинська єпархія наприкінці XIX ст. мала 62 благочинія, Катеринославська – 37, Київська – 72, Подільська – 67, Полтавська – 72, Таврійська – 19, Харківська – 35, Херсонська – 33, Чернігівська – 65.

² Майже рівні за чисельністю жителів Харківська та Полтавська єпархії мали відповідно 35 та 72 благочинія.

³ Приклад такої диспропорції вперше було відзначено Г.М. Надтокою у поданій праці. Ця незбалансованість мала місце і в останній чверті XIX ст.

⁴ Інструкція благочинним монастирів була складена та надрукована лише в 1828 р. і не переглядалася до поч. XX ст.

⁵ Кількість православних в Україні в 1876 році складала 12 614 161, в імперії – 57 701 660. В 1900 році відповідні показники – 18 254 994 та 83 739 659.

Майже паритетне кадрове забезпечення єпархій імперії виразно підтверджує статистика вакантних місць священнослужителів. Якщо у 1870 рр. спостерігався значно нижчий рівень забезпеченості кадрами єпархій України (на кожну з них припадало в середньому 27 вакантних місць для священнослужителів проти 12 в імперії), то у 1890 рр. цей кадровий дефіцит було значно пом'якшено: 16 вакантних місць порівняно з 18 у середньому в імперії) [2, с. 14-17], [7, с. 18-23, 46-47].

Виходячи із загальної кількості парафій в Україні та чисельності дияконів, можемо стверджувати, що тричленні причти склали лише четверту частину від їхньої загальної кількості [7, с. 18-23], [8, с. 10-13]. Низька забезпеченість православних парафій церковнослужителями у духовному сані диякона (один диякон на 11 священників – 1876 рік)¹, відходила у минуле. Станом на кінець XIX ст. число дияконів і священників в Україні співвідносилось як 1 до 5: у 8200 православних парафіях проходили служіння 8993 священники та 1899 дияконів [7, с. 18-23], [8, с. 10-13].

Парафії охоплювали зазвичай окремих населений пункт (більшість населення в Україні проживала в сільській місцевості). Щільність парафій була однією з найвищих в імперії. В густозаселених регіонах мирянам, аби дістатися до церкви, необхідно було подолати в середньому відстань у 5 – 7 верст. У менш заселених – до 12 верст [20, арк. 10-18], [21, арк. 6, 10, 11], [22].

В останні десятиріччя XIX ст. завершувалось формування єпархіальної територіально-адміністративної структури, яка в основних рисах проіснувала до революції 1917 – 1920 рр. Характерною рисою церковно-територіального устрою в Україні було те, що єпархіальна територія в цілому відповідала губернським кордонам і часто збігалася з територіальним розташуванням українського етносу.

Благочинницький рівень територіального устрою засвідчував окремі приклади диспропорції між чисельністю єпархіального населення та кількістю благочиній, що було особливо притаманно для Харківської та Полтавської єпархій. Але ці прояви незбалансованості благочинницької структури не мали загальноукраїнського характеру.

Кадрове забезпечення єпархій України було паритетним у порівнянні з іншими регіонами імперії. Нижчою була лише наповненість причту дияконами, у зв'язку з чим в Україні переважав тип одноклірного двочленного причту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Состав Святейшего Правительствующего Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. – Б.М., Б.Г. – С. 144-145.
2. Всеподданнейший отчет обер-прокурора за 1894 и 1895 гг. – Спб., 1898. – Приложение. – С. 275-279.
3. ЦГИАР. – Ф. 797. – Оп. 29. – II отд. – 2 стол, Д. 67. – Л. 17-18.
4. РГИА. – Ф. 796. – Оп. 141. – Д. 427. – Л. 1.
5. Шугальова І.М. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій пол. XIX ст. – Автореферат... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2005. – С. 9, 13.
6. Рункевич С. Екатеринославская епархия // Православная Богословская энциклопедия / Под ред. А.П. Лопухина. – СПб., 1902. – Т. III. – С. 787; 1904. – Т. IV. – С. 360-361; 1904. – Т. V. – С. 361.
7. Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-Прокурора Св. Синода за 1876 г. – СПб., 1877. – Приложение. – С. 14-17, 46-47.
8. Всеподданнейший отчет обер-Прокурора Св. Синода за 1900 г. – Спб., 1903. – Приложение. – С. 7-8, С. 14-15, 33-35.
9. Состав Святейшего Правительствующего Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1885 г. – Б.М., Б.Г. – С. 1-54.

---

¹ Станом на середину 1870 рр. в Україні було 8143 священники та 708 дияконів (підраховано за [7, с. 18-23]).

10. Состав Св. Пр. Всерос. Синода и российской церковной иерархии на 1901 г. – Б.М., Б.Г. – С. 1-162.
11. Духовно-учебные заведения ведомства Св. Прав. Всерос. Синода. – СПб.: Типо-литография М.П. Фроловой, 1899. – С. 3.
12. Памятная книжка Киевской епархии. Историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии... / Составители: А.В.нов и священник В. Антонов. – К., 1882. – С. 62.
13. Грушевський М. Історія України-Руси (витяги) // Грушевський М.С. Духовна Україна: Збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – С. 306.
14. ЦДІАК, м. Київ. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 9 зв., 11 зв.
15. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем. (Историко-статистический опыт). – Полтава, 1901. – Вып. 1. – С. 110.
16. К слову о выборе благочинных // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 19. – Ч. неоф. – С. 3-54.
17. Памятная книжка Киев. губ. на 1899 г. – К.: Киев. губернс. типогр., 1898. – С. 191-193.
18. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 рр.: соціально-релігійний аспект. – К., 1998. – С. 21.
19. Инструкции // Православная Богословная энциклопедия. – СПб, 1904. – Т. V. – С. 990, 996.
20. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 383. – Арк. 10 зв., 18 зв.
21. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 127. – Оп. 1011. – Спр. 390. – Арк. 6, 10 зв., 11 зв.
22. ЦГИАР. – Ф. 796. – Оп. 442. – Д. 2768. – Л. 12.

В.Г. Меша

Характер территориально-административной структуры православной церкви в Украине последней четверти XIX столетия

В статье проанализированы характер и особенности административно-территориальной структуры православной церкви в Украине в пореформенный период истории Российской империи. Представлены попытки правительства и церковной иерархии оптимизировать внешнее устройство церкви в связи с потребностями, продиктованными существенными демографическими изменениями, а также задачами, возникшими перед церковью на этапе бурного развития рыночных отношений и социальной дифференциации общества.

V.G. Mesha

In the article character and features of administrative-territorial structure of orthodox church is analysed in Ukraine in a poreformennyu period of history of the Russian empire. The attempts of government and church hierarchy to optimize the peripheral device of church in connection with necessities, dictated substantial demographic changes, and also tasks, arising up before a church on the stage of stormy development of relations of markets and social differentiation of society are presented.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2008.